

УДК821.161.2343:17.023.34

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-1-27>**Лариса ЖИЖЧЕНКО,**

orcid.org/0000-0002-1451-3929

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови та літератури

Донбаського державного педагогічного університету

(Слов'янськ, Донецька область, Україна) larissa-20181@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ ДУХОВНО-ЕТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ОПОВІДАННЯХ

Стаття присвячена аналізу словесно-художнього втілення проблеми вибору духовно-етичних пріоритетів українського народу. Важливе значення у справі дослідження системи цінностей, сформованих культурними текстами українського фольклору, мають народні оповідання. Жанрова природа народних оповідань (інформативність, настанова на достовірність, можливість вираження суб'єктивної позиції наратора навіть за умови його дистанційованості щодо викладених подій, жива розмовна мова) містить великий потенціал стосовно розкриття поглядів носіїв буденної свідомості на складні філософсько-етичні проблеми. Відмова від звичних прийомів образотворення, від створення метафоричної канви, від художніх прикрас у мовленні розповідача в народному оповіданні спрямована на створення уявних, але конкретно-чуттєвих картин та образів, добре зрозумілих слухачеві, бо розповідь про несподіваний ракурс тої чи іншої події, про надзвичайну ситуацію, в якій перебували звичайні люди, про їх виняткові вчинки й поведінку не тільки становить художню квінтесенцію народного оповідання як жанру, але й має певну мету. Така мета полягає в безпосередньому осягненні й вираженні в ході сюжетного розвитку тих норм буття, що відповідають ідеальним народним уявленням про світ, соціум і місце людини в ньому.

Під час аналізу фольклорних текстів, зокрема народних оповідань «Про щастя», «Пішла біда за бідую», «Як циганки «гадали» заможній жінці», розглянуто комплекс уявлень українського народу про сутність, природу й роль щастя в житті людини. Щастя – це осмислений стан людського існування, що не існує поза межами свідомості й духовної сфери особистості. Як правило, щастя є результатом цілеспрямованої діяльності людини й навіть в образі несподіваної удачі постає перед людиною як винагорода за певні випробування. Його діалектична природа полягає в тому, що, незважаючи на активну життєву позицію людини щодо творення власного щастя, існують зовнішні чинники, які негативно впливають на перебіг подій людського життя, а щастя виявляється величиною непостійною. Повернутися до рівноваги й здобути втрачене щастя допомагає доречне визначення пріоритетів, що узгоджуються з релігійно-етичними засадами життя.

Ключові слова: фольклорна свідомість, буденна свідомість, аксіологія, категорія щастя, народне оповідання, жанр, сюжет, текст, тип нарації, наратор.

Larysa ZHYZHCHENKO,

orcid.org/0000-0002-1451-3929

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature

Donbass State Pedagogical University

(Sloviansk, Donetsk region, Ukraine) larissa-20181@ukr.net

PROBLEMS OF SELECTION OF SPIRITUAL AND ETHICAL PRIORITIES IN UKRAINIAN PEOPLE'S EVIDENCES

The article is devoted to the analysis of the verbal and artistic embodiment of the problem of choosing the spiritual and ethical priorities of the Ukrainian people. Folk tales are important in the study of the system of values formed by cultural texts of Ukrainian folklore. The genre nature of folk tales (informativeness, guidelines for authenticity, the ability to express the subjective position of the narrator, even if he is distant from the events, lively colloquial speech) has great potential for revealing the views of everyday consciousness on complex philosophical and ethical issues. The rejection of the usual methods of depiction, the creation of metaphorical canvas, artistic ornaments in the narrator's speech in the folk tale is aimed at creating imaginary, but concrete-sensual pictures and images, well understood by the listener, because the story is about an unexpected perspective, in which ordinary people were, about their exceptional deeds and behavior is not only the artistic quintessence of folk tales as a genre, but also has a purpose. This goal is to directly comprehend and express in the course of the plot development of those norms of life that correspond to the ideal popular ideas about the world, society and man's place in it.

Based on the analysis of folklore texts, in particular, folk tales "On Happiness", "Trouble after Trouble", "How Gypsies" guessed "a wealthy woman", a set of ideas of the Ukrainian people about the nature, nature and place and role of happiness in human life. Happiness is a meaningful state of human existence that does not exist outside the consciousness and spiritual sphere of the individual. As a rule, happiness is the result of purposeful human activity and

even in the form of unexpected luck appears to a person as a reward for passing through certain trials. The dialectical nature of happiness is that, despite the active life position of man to create their own happiness, there are external factors that destabilize the course of human life, and happiness is a variable. The main condition for a return to balance and happiness is the correct definition of priorities that meet the religious and ethical principles of life.

Key words: *folklore consciousness, ordinary consciousness axiology, category of happiness, folk tale, genre, plot, text, type of narration, narrator.*

Постановка проблеми. Однією з форм побутування світогляду як духовно-практичного феномена є фольклорна свідомість. Фольклорна свідомість – це уявлення про людину та всесвіт, соціум та ціннісні орієнтири певного етносу, єдність суб'єктивного та колективного досвіду, зафіксовані в художньо-образній формі фольклорного тексту. До базових структурних елементів фольклорної свідомості належать аксіологічні константи, які відіграють важливу роль у гуманізації буття, визначають процеси «олюднення світу», наділяють його універсальними вселюдськими смислами. Однією із ключових категорій аксіології є категорія щастя, змістовим наповненням якої є втілення поглядів на ідеальне буття людини. У контексті сучасного гуманітарного знання набуло популярності тлумачення і трактування національних «філософій» або «мистецтв» щастя: скандинавських хюгге, люкке, лагом та сису; японських ікігай, ітіго ітіе та вабі-сабі; корейського нунчі; шотландського соогіе; італійська bella figura; французького joie de vivre тощо. Немає сумніву, що формування цілісного образу щастя в контексті української національної культури є важливим завданням у процесі збагачення духовного світу сучасних українців, і важливу роль тут повинні відігравати вітчизняна художня словесність і фольклор, наділені високим філософсько-аксіологічним потенціалом.

Аналіз досліджень. Сучасна вітчизняна фольклористика приділяє значну увагу аксіологічній проблематиці фольклорних творів (М. Демедюк, Д. Завгородня, Н. Лісняк, Л. Мушкетик, Г. Разумцева, Л. Халюк та інші). Так, у розвідці О. Петрів «Вияв світосприйняття українців у малих фольклорних жанрах» дослідниця аналізує прислів'я та приказки, що апелюють до осмислення і усвідомлення таких універсальних етичних цінностей, як добро, гуманізм, справедливість, дружба, правда, щастя тощо. У деяких розвідках науковці апелюють до категорії щастя. М. Демедюк, аналізуючи неказкові фольклорні наративи, підкреслює важливу роль аксіологічних настанов фольклорних текстів і зазначає, що з позиції носіїв фольклорної свідомості «щастя полягає не у матеріальному збагаченні, адже воно швидкоплинне, а якщо нечесне, то обов'язково отримаєш покарання. Істинне щастя в здоровій

родині, яка живе на своїй землі, у своїй хаті» (Демедюк, 2021: 24). На рівні засобів поетичної репрезентації образ щастя в лемківських піснях досліджує Н. Лісняк. На аксіологічний потенціал в монографії «Персонажі української народної казки» вказує Л. Мушкетик. Учена акцентує на тому, що щасливий фінал казки є одним із важливих жанротворчих принципів: «Герой знаходить щастя, сили добра перемагають сили зла а слухач, який переживав всі ці пригоди, знаходить заспокоєння» (Мушкетик, 2014: 11). Проте проблема змістового наповнення та художньо-образного втілення ідеї щастя у фольклорній прозі не набула чіткого окреслення та цілісного розгляду й дотепер залишається недостатньо викладеною. Таке питання особливо актуальне натеper, коли звернення до духовних витоків є одним із важливих чинників зміцнення духовного здоров'я нації та розвитку національної самосвідомості. Отже, досліджувані у статті аспекти фольклорної прози, пов'язані зі словесно-художнім втіленням народних поглядів на щастя є актуальними для вивчення української культури і фольклору.

Мета статті – проаналізувати погляди українського народу на природу, сутність та роль щастя в житті людини з позиції носіїв фольклорної свідомості (на матеріалі текстів українських народних оповідань). **Завдання:**

- 1) розглянути феномен щастя в світлі буденної свідомості на матеріалі народних оповідань;
- 2) простежити раціонально-математичні чинники соціально-духовних процесів на прикладі категорії щастя у досліджуваних фольклорних текстах;
- 3) проаналізувати духовно-етичні пріоритети в ситуації вибору моделі щастя українською людиною.

Методи дослідження: метод описової поетики, логіко-математичний метод, компаративний аналіз, герменевтико-інтерпретаційний метод.

Виклад основного матеріалу. Щастя – складний феномен, який можна розглядати в індивідуально-психологічному, соціально-історичному, філософсько-культурному, духовно-релігійному та ін. аспектах. Щоб збагнути його багатогранну природу, варто звернутися не тільки до теоретичних науково-філософських узагальнень, але й до уявлень буденної свідомості, які є невід'ємною

складовою цілісної картини явища. Буденна свідомість – це сукупність поглядів, знань, настанов і стереотипів, що базуються на безпосередньому досвіді людей і домінують у соціумі, до якого вони належать. Художнє відтворення уявлень буденної свідомості містять фольклорні тексти, зокрема, народні оповідання.

Народні оповідання – твори неказкової прози, що мають доволі широкий жанрово-стильовий і тематично-змістовий діапазон. Незважаючи на те, що деякі дослідники не вважають народне оповідання фольклорним жанром, є усі підстави заперечувати такий підхід. Художнє слово, від часів гомерівського епосу, виявляє настанову на живе звучання і слухове сприймання. Як зазначає німецький дослідник Вольфганг Кайзер, художня проза бере свій початок у вимовленому слові: «Первинна епічна ситуація є такою: розповідач повідомляє слухачів про подію, що сталася» (Kaysers, 1971: 349). Поняття події є ключовим для поезики народного оповідання.

Процеси жанрової дифузії в межах неказкового епосу послужили причиною ускладнення в питанні чіткого відокремлення власне оповідних творів від інших текстів фольклорної прози, тому іноді народні оповідання характеризують як бувальщини, легенди, притчі, побутові казки тощо. Це пояснюється тим, що твори цих жанрів, на відміну від чарівної казки, мають спільну рису, яка виявляється в певній мірі зорієнтованості на реалістичність і достовірність. Такі характеристики є важливими для розуміння жанрової природи народного оповідання.

Ступінь достовірності в народному оповіданні безпосередньо пов'язана з фігурою розповідача незалежно від того, постає він перед реципієнтом у персоніфікованому чи не в персоніфікованому вигляді. У праці «Жива історія» Ю. Чорі зазначає, що в народних оповіданнях «художня інформація (спогад) подається від імені очевидця, безпосереднього учасника або й стороннього оповідача» (Чорі, 2000: 4). Отже, наявний чи «зредукований» образ суб'єкта розповіді не впливає на змістовий аспект повідомлюваного в оповіданні. Це досягається за рахунок манери усного розмовного мовлення, котре виявляє демократизм розповідача, демонструє його звернення до всенародних мовних і культурно-ціннісних настанов. З адресатами оповіді його об'єднує спільне поле буденної свідомості, що знаходить художнє втілення у створеному за допомогою асоціативно-імпровізаційного викладу особливого оповідного світу, в якому наратор і аудиторія перебувають у тісному зв'язку.

Такий зв'язок базується на відмові від звичних прийомів образотворення, від створення метафоричної канви, від художніх прикрас у мовленні розповідача. У народному оповіданні повідомлення наратора не може підлягати дешифруванню, а навпаки, сказане повинно бути добре зрозумілим слухачеві, бо викладення несподіваного ракурсу тої чи іншої події, розповідь про надзвичайну життєву ситуацію та виняткові вчинки і поведінку звичайних людей не тільки становить художню квінтесенцію народного оповідання як жанру, але й має певну мету. Мета полягає у безпосередньому осягненні та вираженні в ході сюжетного розвитку тих норм буття, що відповідають ідеальним народним уявленням про світ, соціум і місце людини в ньому.

У такому розумінні надзвичайно цікавим є народне оповідання «Про щастя», в якому з позицій буденної свідомості розкривається сутність щастя в житті людини. Оповідання «Про щастя» належить до групи творів родинно-побутової тематики, містить елементи медитативної оповіді і має екстрадієгетичний тип нарації, що забезпечує відсторонену позицію розповідача щодо викладених подій і надає реципієнтові можливість самостійно зробити висновки щодо розказаної історії. Отже, у творі акцентовано інформаційно-дидактичну функцію, спрямовану на формування уявлення слухачів про зразкову модель поведінки в ситуації, якій присвячено оповідання, і на вироблення активної життєвої позиції, що не обмежується обговоренням і оцінкою почутої історії.

Героями оповідання є члени дружньої селянської родини – чоловік, дружина, син та молодий наймит, до якого господарі ставилися як до родича. Добрі сімейні стосунки сприяли успішному господарюванню. І на ниві, і у садку, і на подвір'ї завжди панував лад, і родина мала непогані прибутки. Проте чоловік не почувався спокійним:

« – Як гарно ми живемо: і жінка у мене хороша, і хлопці гарні, не ледачі, і здорова вся сім'я, і господарство велике і гарне. Хіба так може бути завжди? У всіх людей трапляються якісь біди. Он у сусіда хлів згорів у спеку, а в кума – воли виздихали, а у вуйка, ще гірше – дитина хворіє тяжко, а в мене вже скільки років немає ніякого горя. Не може так бути. Ой чує моє серденько, що приїде нещастя і до мене. Тільки про одне Господа Бога молю: хай те нещастя хлопців моїх та жінку обміне, а з іншим вже що буде». (Про щастя).

У внутрішньому монолозі господаря постає образ щастя звичайної людини: добре подружнє життя, гарні діти, міцне здоров'я членів сім'ї, велике розвинуте господарство. Але природна

спостережливість і життєвий досвід примушують чоловіка замислитися щодо неможливості постійного перебування у стані гармонійної рівноваги. Сучасні математики й фізики звертаються до такого поняття, як «ефект Чізхолма». Відомо, що у високоорганізованих фізичних системах ентропія (міра хаосу) постійно тяжіє до збільшення і через це стабільність функціонування систем порушується, що може стати причиною їх руйнування і розпаду. Співзвучним з процесами природничої сфери є ефект Чізхолма, згідно з яким за умови доброго просування справ, усе повинно зіпсуватися у найближчому майбутньому (Baker, 1963).

Ефект Чізхолма ілюструє народне оповідання «Пішла біда за бідою». Герой оповідання – селянин Хома Гробовик: «Жив він гарно, можна сказати, при всякому продовольстві. Навалилось на його ні з того, ні з сього горе та біда. Сказано, пішла біда за бідою» (Народні оповідання, 1983: 290). Чоловікові довелося пережити чимало горя: неврожай, загибель господарства, смерть дружини, пожежа внаслідок якої згорів будинок, заощадження і запаси. Навіть син не зміг взяти шлюб із засватаною дівчиною, бо не стало грошей навіть і на вінчання. Синам довелося йти у найми. Знесилений, хворий Хома також найнявся берегти пшеницю край дороги. Оповідання має несподівану кульмінацію з містичним забарвленням. Коли людина втрачає всяку надію на власні сили, допомога приходить несподівано: «Сів він раз вночі на краю дороги біля пшениці і сидить... Саме у північ підходить до Хоми жінка, білим рушником голова пов'язана і сама жовта, як воскова. Підійшла та й каже: «Піди у себе на огороді під вербою порийся, там у глечичку гроші знайдеш. Твоя жінка заховала». Хома злякався, а все ж спитав: «Ти ж хто?» – «Я – доля твоєї жінки». З тим словом і пропала» (Народні оповідання, 1983: 291). Слід зазначити, що в контексті світоглядних уявлень українців Доля нерідко ототожнюється із щастям. У розглянутому оповіданні щастя прийшло до героя як винагорода за попередні страждання. без його активних пошуків і кардинальних спроб змінити ситуацію. Мотив зустрічі з власною Долею, яка допомагає вирішити складні життєві проблеми, часто спостерігається в українських народній прозі.

В українських народних віруваннях Доля постає антропоморфізованою істотою, зокрема, в жіночій подобі. Інколи Долі померлих з метою опіки над близькими або задля допомоги родині можуть з'явитися у вигляді живих людей. Найчастіше це відбувається вночі, що й сталося з героєм народного оповідання «Пішла біда за бідою». Хома

повірів Долі, і наступного дня у вказаному місці знайшов заховані гроші: «Помоливсь Хома богу, узяв ті гроші, та й сини заробили, і поставили вони собі нову хату, купили волів. І хлопець оженився на тій дівчині, що засватав. І гарно по сю пору живуть» (Народні оповідання, 1983: 291).

По-іншому сприймає своє благополуччя героїня оповідання «Як циганки «гадали» заможній жінці». Власний добробут заважає жінці бути уважною до подій зовнішнього світу. Вона втрачає пильність, стає пасивною та легковажною щодо власної долі. Доки жінка слухала ворожіння циганки про майбутній добробут і щастя, її пограбували інші цигани. Дізнавшись, що в коморі нічого немає, вона не витримала удару і померла. Отже, відсутність здорового глузду заважає людині бути щасливою. Виходить, що можливість щастя обумовлена певними якостями характеру і поглядами на життя. Це доводять герої народного оповідання «Про щастя», про яке згадувалося вище.

Голова родини розуміє, що благополуччя в житті не назавжди. Сільський трудивник не знає законів теорії ймовірності і не може створити математично-прогностичну модель майбутнього, але він мобілізує внутрішні духовні сили і звертається до Бога з молитвою, намагаючись уникнути небажаних подій («хай те нещастя хлопців моїх та жінку обмине, а з іншим вже що буде» (Про щастя).

Передчуття чоловіка справдилося. Узимку син з наймитом поїхали до вуйка по сіно в інше село. Щоб скоротити шлях додому, парубки поїхали по льоду через замерзлий ставок. Важкі сани проломили кригу, і хлопці з худобою та вантажем опинилися у водній пастці: «Вода була дуже холодна, валянки стали важкими і тягнули до дна. Але наймитові пощастило вибратись з води. Тоді він зняв пояс, яким був підперезаний кожух, ліг на кригу та кинув пасок своєму товаришу. Син господаря ледь встиг вчепитися закоцюблими руками за рятівний пояс. Наймит доклав всю свою силу та витяг хлопця з крижаної води. Воли з саньми потонули у круговерті води з льодом» (Про щастя). Промоклий одяг та взуття на морозі стали зовсім важкими, потерпілим від крижаної пастки треба було докладати значних зусиль, щоб подолати шлях додому, до того ж не хотілося хлопцям викликати незадоволення батька через втрачену худобу і загублене сіно. У той самий час стурбовані батьки з нетерпінням чекали на повернення сина і наймита. Мати весь час виглядала у вікно, а батько схвильовано молився. Чоловік і жінка дуже зраділи, коли діти повернулися додому. Хлопці чекали на покарання, «але батько підняв руки догори і промовив:

– Дякую тобі, Господи, що біда, яка сталась з моєю родиною, така незначна, дякую тобі, що ти врятував моїх синів, а воли, сіно і сани – це добро наживне, аби люди були живі та здорові.

Хлопці одразу повеселішали, і родина дружно обнялася. В цей час на вулиці загавкав собака, і почулись дивні звуки. Все сімейство виглянуло на подвір'я, а там стояли їхні воли з саньми. Всі дуже зраділи, і сім'я далі зажила дружно і щасливо» (Про щастя).

Отже, якщо інтерпретувати кульмінаційний епізод оповідання, то можна дійти чіткого висновку щодо шляхів і способів досягнення щастя, що є універсальними. Передусім, щастя – осмислений стан людського існування, що не існує поза межами свідомості та духовної сфери особистості. Як правило, щастя є результатом цілеспрямованої діяльності людини і навіть в образі несподіваної удачі постає перед людиною як винагорода за проходження через певні випробування. Діалектична природа щастя полягає у тому, що, незважаючи на активну життєву позицію людини щодо творення власного щастя, існують зовнішні чинники, що дестабілізують перебіг подій людського життя, і щастя виявляється величиною непостійною. Головною умовою повернення до

рівноваги є правильне визначення пріоритетів, що переконливо сформулював наратор, виражаючи позицію головного героя оповідання «Про щастя» – життя людини є найвищою цінністю і найдорожчим благом, що дароване Богом. Християнсько-гуманістичний пафос народного оповідання «Про щастя» робить його зміст повчальним і орієнтує на досягнення стану екзистенційної наповненості, що може бути тільки особистим досягненням людини.

Висновки. Народні оповідання мають важливе значення у справі дослідження системи цінностей українського народу. Жанрова природа народних оповідань (інформативність, настанова на достовірність, можливість вираження суб'єктивної позиції наратора навіть за умови його дистанційованості щодо викладених подій, жива розмовна мова) містить великий потенціал щодо розкриття поглядів носіїв буденної свідомості на складні філософські явища, зокрема, на сутність щастя і на можливості його досягнення. Проаналізовані тексти свідчать про діалектичне розуміння феномена щастя українським народом і про позитивне ставлення до активної життєвої позиції людини, зорієнтованої на гуманістично-християнські цінності на шляху пошуків власного щастя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демедюк М. Аксиологічні орієнтири у фольклорних наративах про національно-визвольну боротьбу 40–60-х рр. XX ст. (за польовими матеріалами з Волинського Полісся). *Народознавчі зошити*. 2021. № 1 (157). С. 9–27.
2. Мушкетик Л. Персонажі української народної казки : монографія. Київ, 2014. 360 с.
3. Народні оповідання. Київ, 1983. 504 с.
4. Про щастя. СУС – Записала Коваль О. 2010 року. Коваль Віталій Іванович. Хмельницька область, Вінковецький район, Подоліяни. *Народна творчість* : вебсайт. URL: <https://proridne.org/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B8/%D0%9F%D1%80%D0%BE%20%D1%89%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8F.html> (дата звернення: 15.01.2022).
5. Чорі Ю. Жива історія. (Сюжетно-тематичний огляд народних легенд, переказів та оповідей). Мукачєво, 2000. 444 с.
6. Baker R. A. A Stress Analysis of a Strapless Evening Gown. Prentice-Hall Direct, 1963. 192 p.
7. Kayser W. Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft. Fünfte Auflage. Bern ; München, 1971. 349 S.

REFERENCES

1. Demediuk M. Axiological landmarks in folklore narratives about the national liberation struggle of the 40's–60's of the twentieth century. (based on field materials from Volyn Polissya). *Narodoznavchi zoshyty*. 2021. Nr. 1 (157), pp. 19–27 [in Ukrainian].
2. Mushketyk L. Personazhi ukrainiskoi narodnoi kazky : monohrafiia. [Characters of the Ukrainian folk tale : monograph]. Kyiv, 2014. 360 p. [in Ukrainian].
3. Narodni opovidannia [Folk stories]. Kyiv, 1983. 504 p. [in Ukrainian].
4. Pro shchastia. [About happiness]. SUS – Zapysala Koval O. V. 2010 roku. Koval Vitalii Ivanovych. Khmelnytska oblast, Vinkovetskyi raion, Podoliany. URL: <https://proridne.org> [in Ukrainian].
5. Chori Yu. Zhyva istoriia. (Siuzhetno-tematychnyi ohliad narodnykh lehend, perekaziv ta opovidei) [Living history. (Plot-thematic review of folk legends, legends and stories)]. Mukachevo, 2000. 444 p. [in Ukrainian].
6. Baker Robert Allen. A Stress Analysis of a Strapless Evening Gown. Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1963. 192 p. [in English].
7. Kayser W. Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft. Fünfte Auflage. [The linguistic work of art. An introduction to literary studies. Fifteenth Edition] Bern; München, 1971. 349 S. [in German].